

אברהם אופיר שמש

שימושיו של השומר הפשוט לאור ספרות ההלכה והמנהג בארצות המזרח ובאירופה

השומר הפשוט (*Foeniculum vulgare Miller*) הוא עשב רב-שנתי הנפוץ ברוב חלקי הארץ. גבעוליו חסרי עלים, קירחים ולפעמים מעוצים בבסיסם וגובהם נע בין 0.7 ל-2 מ'. עליו של השומר הפשוט מתפתחים בחורף ומתייבשים במהלך הקיץ. העלים, הגבעולים והפרחים הנם בעלי ריח אופייני¹, ומכאן שימושם עד היום כתבלין למאכל ולמשקה בחברות מסורתיות. הסוג מונה חמישה מינים שתפוצתם ים תיכונית ואירופאית. בארץ גדל מין אחד - השומר הפשוט, שתפוצתו משתרעת באזור הים תיכוני והאירנו-טוראני².

במאמר זה נסקור את שימושיו השונים של השומר הפשוט, כפי שעולה מהספרות היהודית לדורותיה, תוך התמקדות במקורות הארצישראליים.

א. שמותיו של השומר הפשוט במקורות היהודיים

בספרות היהודית לדורותיה נזכר השומר בשמות רבים המעידים על היותו צמח שימושי בתקופות השונות. במשנה (דמאי פ"א מ"א) צוינו מספר צמחים שנחשבו ל'קלין שבדמאי' - צמחים שערכם נחות ושאינן הכוהנים מעוניינים לקבלם:

הקלין שבדמאי השיתין [= פגי תאנים הנושרים טרם ההבשלה] והרימין [= שיזף מצוי] והעוזרדין [= עוזרר, *Crataegus*]... ונובלות התמרה [= תמרים הנושרים טרם ההבשלה] והגופנין [ראה להלן] והנצפה [= צלף]³.

1. ריח המזכיר במידה רבה את ריחו של כמנון האניס (*Pimpinella anisum*).
2. נ' פינברון-דותן וא' דנין, **המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל**, ירושלים תשנ"א, עמ' 487; א' פוטייבסקי, ערך 'שמר פשוט', **אנציקלופדיה החי והצומח של ארץ ישראל** 10, תל אביב 1990, עמ' 260-261.
3. על זיהוי המינים שנזכרו במשנה, ראה בהרחבה י' פליקס, **עצי פרי למיניהם - צמחי התנ"ך וחז"ל**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 223, 260.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בשאלת זיהוי ה'גופנין' שבמקור זה נחלקו התלמודים. בתלמוד הירושלמי (דמאי פ"א כ"א ע"ד) הוא זוהה עם ה'שומרה' או ה'שמירה' ועל פי דמיון השמות הכוונה לשומר הפשוט.⁴ סיוע נסיבתי לזיהוי הירושלמי היא העובדה שבמשנה צוינו צמחי בר, כדוגמת הצלף,⁵ או צמחים תרבותיים מאיכות נמוכה, כגון 'נובלות התמרה'.⁶

בתלמוד הבבלי (ברכות מ ע"ב) זוהה ה'גופנין' אחרת: 'שילי גופנא' ובנוסחות אחרות 'שלהי גופנא'.⁷ רש"י (צרפת, המאה האחת עשרה) שהייתה לפניו הגרסה השנייה, פירש: "ענבים סתונויות" - וכוונתו כנראה לענבים המצויים על הגפן בסוף הקיץ ואיכותם ירודה. לעומת זאת ר' אשתורי הפרחי (ספרד וארץ ישראל, המאה הארבע עשרה) פירש: "שילי גופנא והוא אלסבסתן".⁸ הכוונה לגופנן הדביק (Cordia myxa) בן סוגו של הערף הדביק הגדל בבקעת ים המלח.⁹ לדעתנו, מסורת הזיהוי שבירושלמי עדיפה על הבבלי, מפני היותה, בדומה למשנה, מקור ארצישראלי המשמר את מסורות הזיהוי המקומיות. לעומת זאת, הצעת הזיהוי הבבלי לקוחה ממקור שהתגבש לאחר הגלות והניתוק ממציאות הצומח בארץ ישראל.

4. השומר נזכר בירושלמי גם לעניין כלאיים (ראה להלן). על זיהויו ראה: I. Löw, *Die Flora der Juden* 3, Vienna-Leipzig 1924-1934, pp. 460-462.
5. על זיהוי ה'נצפה' עם הצלף, ראה למשל ברכות לו ע"א, ובהרחבה י' פליקס (לעיל, הערה 3), עמ' 186.
6. בתלמוד הם כונו גם 'תמרי דזיקא' (תמרי הרוח) - תמרים הנושרים מהמכבד (= ענף התמר שעליו נתונים הפרחים והפירות) טרם ההבשלה כתוצאה מהרוחות הנושבות. ראה ברכות מ ע"ב.
7. עוד על משמעותן של הנוסחות, ראה באריכות י' פליקס (לעיל, הערה 3), עמ' 260-261.
8. א' הפרחי, **כפתור ופרח**, מהד' א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז-תרנ"ט, עמ' תקכז. מסורת זו מבוססת, ככל הנראה, על דברי הגאונים, כגון רס"ג (ראה: נ' אלוני, **מחקרי לשון וספרות**, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 184) ור' שרירא גאון (ראה: ש' אסף, **תשובות הגאונים**, ירושלים תרפ"ט, עמ' 175). על זיהוי הצמחים של ר' אשתורי הפרחי ומקורותיהם, ראה: ז' עמר, 'הרב אשתורי הפרחי וצמחי ארץ-ישראל', **סיני** נו, תשנ"ג, עמ' רסג-רעב.
9. י' פליקס (לעיל, הערה 3), עמ' 260. על ערף המדבר (C. sinensis) ראה: נ' פינברון-דותן וא' דנין (לעיל, הערה 2), עמ' 527. אגב נציין שהאחרון שימש להכנת דבק לשם ציד ציפורים. ראה: ב' צ'ז'יק, **אוצר הצמחים**, הרצליה תשי"ב, עמ' 718; מ' כסלו, 'ציד ציפורים, מקלות דבק והערף הדביק - ריאליה ומקורות', **על אתר**, א, תשנ"ו, עמ' 7-20. השווה הנ"ל, 'ערף דביק ושימושיו בציד ציפורים', בתוך: ז' ספראי ואחרים (עורכים), **חקרי ארץ**, רמת גן תשנ"ז, עמ' 179-204. על ממצאים של הגופנן הדביק מימי המשנה ראה: מ' כסלו וע' הרטמן, 'שרידי מזון של יושבי מערות כתף יריחו בסופו של מרד בר כוכבא', בתוך: ח' אשל וד' עמית (עורכים), **מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא**, תל אביב תשנ"ט, עמ' 156-158.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בימי הביניים הביא הרמב"ם (1135-1204) את שמותיו של השומר במילונו הרפואי: "ראזינאנג' הוא שהמצרים קורים 'אל שמאר',¹⁰ אולם המוגרבי קורא אותו 'אל בסבאס'¹¹ שמו היווני הוא 'מרתון'".¹² החכם הצפון אפריקאי בן המאה השמונה עשרה, ר' אברהם שלום חי חמווי, מונה את שמותיו: "בסבאס הוא בלשון ערבי, ובלע"ז פינוק'יו, ובלשון הקודש נקרא שומאר והוא ידוע לכל".¹³ יש לציין שהשם הערבי המקובל היום הוא 'שומר', וכפי שציין הרמב"ם, השם 'בסבאס' היה מקובל בלהגים הערביים בצפון אפריקה. כפי שנראה להלן, במקורות ההלכה בארצות אירופה ובצפון הים התיכון היו מקובלות הוראות שונות של שמו הלטיני של השומר, כגון: 'פינוגו', 'פינולו', 'אינוגו'.¹⁴

ב. השומר במקורות חז"ל

השומר נחשב כירק שדה ששימש למאכל בתקופות הקדומות. בדרך כלל ליקטו אותו מהשדות לקראת סוף החורף, כאשר עליו וגבעוליו היו צעירים וניתנו לאכילה. כאמור במשנה (דמאי פ"א מ"א) נמנה השומר ('גופנ', ראה לעיל) בין הצמחים הנחשבים 'לקלין שבדמאי' - צמחים שערכם נחות ושאינן הכוהנים מעוניינים לקבלם. אולם עם זאת, מפני מקומו החשוב בין צמחי התבלין, הוא הוזכר במשנה.

הירושלמי (דמאי פ"א, כא ע"ד) מוסר שבני הגליל לא החשיבו את השומר כתבלין בגלל שבאזור מגוריהם גדל בר ולא היה טעים. לעומת זאת ביהודה גדל מין שומר שטעמו טוב.

הגופנ - שמירה. מה בין יהודה בין גליל? מן מה דמתלין לה מתל [= על פי מה שממשילים]: בגלילא - שומרה: שמר - מרה [= שמר מר] מאן מתל לך עם תבלייא

10. שם זה צוין גם על ידי אבן אל-ביטאר שחקר את צמחי ארץ ישראל במאה השלוש עשרה: "שמאר הוא הראזינאנג' אצל אנשי מצרים ואש-שאם [= סוריה וארץ ישראל]". על עדות זו ומקורות נוספים לשמות השומר, ראה ז' עמר, 'אבן אל ביטאר - חוקר צמחי שאם', **קתדרה** 76, תשנ"ה, עמ' 75 והערה 73.

11. כך גם מכונה השומר בלהג המרוקני של ימינו ('בשבאש'). השווה: ז' עמר, שם, עמ' 54, שהשם 'באסבסה' בימי הביניים היה מקובל לאגוז המוסט (*Myristica fragrans*). וראה עוד: I. Löw, *Aramaische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, p. 85

12. ר' משה בן מימון, **ביאור שמות הרפואות**, מהד' ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 89, מס' 351.

13. אש"ח חמוי, **אביעה חידות**, ליוורנו תרל"ט, מערכת ע, עו ע"א.
14. על שמותיו בספרות ההלכה, ראה בהרחבה אצל הבלשן ר"ע לעף (לעיל, הערה 4), ח"ג, עמ' 464.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

[= מי ממשיל, מדמה אותך בין התבלין?] הדא אמרה [= זה שנאמר] בגליל - פטור
וביהודה - חייב.¹⁵

פרשן המשנה ר' יצחק בן מלכיצדק מסימפונט (איטליה, המאה השתים עשרה) זיהה
בביאורו למשנה את השומר ('פינוקלי') עם ה'שוטים' שנמנו בין ירקות השדה
הגדלים הפקר והפטורים ממעשרות.¹⁶ כך פירשו ר' נתן מרומי¹⁷ ור' אשתורי
הפרחי,¹⁸ ואפשר שכך הייתה המסורת אצל חכמי איטליה. אולם נראה שבמשנה
שביעית הכוונה למין בר של ירבוז (Amaranthus).

השומר נזכר בספרות חז"ל בהקשרים נוספים. בתוספתא נקבע: "השבת
והגופנין... אע"פ שדומין זה לזה כלאים זה בזה" (כלאים פ"א ה"ב). מסתבר ש'השבת'
הוא 'השֶׁבֶת הריחני' (Anethum graveolens), צמח חד-שנתי גבוה וריחני, המשמש
לתבלין והמשתייך אף הוא למשפחת הסוככיים (Umbelliferae).¹⁹ לפי מקור זה,
למרות הדמיון בין השניים הם נחשבים כמינים שונים לעניין כלאים.

בחלק מכתבי היד של הירושלמי (כלאים פ"א, כז ע"א) נמסר שמהרכבה בין
שומר וכרפס (Apium graveolens), שהם תבלינים בני אותה משפחה, ניתן לקבל
'פיטרוסילנין' (Petoselinum).²⁰ בנידון זה ובמקרים נוספים, נזכרו בספרות חז"ל
הרכבות שאינן עולות יפה, באשר רק מינים קרובים מבחינה סיסטמטית ניתנים
להרכבה. 'פליקס הראה שמקור זה שאוב מתוך אגדות פולקלוריסטיות חקלאיות
שרווחו ביוון וברומא ושחדרו לספרות היהודית.²¹ נראה שמדובר בהשקפה המדעית
שרווחה בתקופת חז"ל, ועל כן זכתה לביטוי בשיח ההלכתי.

15. פליקס סבור שהכוונה לשומר דל קרנות (F. piperitum) שגדל בגליל ושטעמו אינו טוב.
ראה: 'פליקס, הצומח, החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 41. יש לציין
שהיום מקובל בסיסטמטיקה הבוטנית לכלול שני מינים אלה תחת המין שומר פשוט.
16. ראה משנה שביעית פ"ט מ"א: "הפיגם והירבוזין השוטים והחללוגית... פטורין מן
המעשרות". בבבלי סוכה לט ע"ב הובאה הנוסחה 'זהשיטים'. רש"י גרס 'זהשיטין' ופירש
'אישפרוש', וכוונתו לאספרגוס (מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ירושלים תשמ"ד, מס' 825).
פירושו של ר' יצחק בן מלכיצדק מצורף לש"ס וילנא, דפוס ראם, מהד' תר"מ, לג ע"א.
17. ראה: ר' נתן מרומי, ערך 'שט', ספר הערוך השלם, מהד' ח"י קוהוט, ניו יורק תשט"ו.
18. ראה: א' הפרחי (לעיל, הערה 8), עמ' תרסד.
19. נ' פינבורן-דוהן וא' דנין (לעיל, הערה 2), עמ' 487.
20. על חילופי הנוסחות של מקור זה, ראה: 'פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכ"ז,
עמ' 92.
21. שם, עמ' 112-115, ובמבוא לספר.

ג. שימושיו של השומר למאכל

כאמור, חלקי השומר (גבעולים, עלים וזרעים) בעלי ריח של אניס ועיקר שימושו כתבלין. השומר נזכר בספרות ההלכה בין התבלינים המשמשים לתיבול מאכלים הנחשבים כ'טפלים' להם ונפטרים בברכתם. מחבר ה'שולחן ערוך', ר' יוסף קארו (ארץ ישראל, המאה השש עשרה), קבע שתבלינים הניתנים לאכילה כשלעצמם, ברכתם 'שהכל נהיה בדברו' (להלן: 'שהכל'), הואיל ואין זה מקובל לאכלם בדרך זו.²²

הרב יעקב כולי (ירושלים 1689 - קושטא 1732), בהתייחסו להלכה זו, מנה את השומר בין התבלינים שברכתם 'שהכל'. מדבריו עולה שיש שמצצו את גבעוליו עקב טעמם הטוב, ואפשר ששימשו להסרת ריחות רעים מהפה:

על האניסו [= שְׁבֵט רִיחָנִי]²³ והקולאנטרו [= גַד הַשְּׂדֵה, כוֹסְבֵר]²⁴ וקומינו [= כְּמוֹן]²⁵ ואנססון [= כְּמוֹן הָאֲנִיס] ופינוג'ו' [= שומר פשוט] ברכתם שהכל... ואם בישל השבת או אחד הדברים האלו כפי שעושים וקורין לזה פ'ארו כששותה מאותו משקה מברך בורא פרי האדמה.²⁶

נראה שהיה מקובל להכין את משקה ה'פארו' מהשומר ומשאר התבלינים, ולכן ר' כולי קבע שברכתו של המשקה 'האדמה' ולא 'שהכל'. אפשר שטעמו המעודן של המשקה, לעומת השומר עצמו שמכיל ריכוזים גבוהים של חומרים ארומטיים, הקנה לו ברכה 'גבוהה' יותר. שיקול הלכתי דומה מצינו לגבי אכילת צמחי תבלין ובושם נוספים, כגון זנגביל, איגנית הציפורן ופלפל שחור מיובשים.²⁷

ד. סיכוך בגבעולי השומר

לפי מקורות אחדים יש שהשתמשו בגבעולי השומר כסכך בסוכות. הגבעולים מגיעים לאורך של כ-2 מ', ומכאן שהם מתאימים ונוחים דיים כדי להניחם על הסוכה. לשומר יתרונות נוספים - הוא צמח נפוץ ומכל פרט ניתן לתלוש גבעולים

22. שו"ע, או"ח, רד, א.
23. בהגהת הרמ"א (שם) זוהו כאניס (*Pimpinella anisum*), אולם נראה שר' יוסף קארו התייחס לשְׁבֵט הריחני (*Anethum graveolens*). והשווה הגהת הרמ"א, או"ח, תנג, א.
24. גַד הַשְּׂדֵה (*Coriandrum sativum*). אולם יש ממקורות חז"ל שציינו שאינו נחשב לתבלין, ואולי בגלל כך נחשב לקלין שביהודה: "כוסבר כוסברת מי המשילך לתבלין" (ירושלמי דמאי פ"א, כא ע"ד), וראה: י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת גן תשכ"ח, עמ' 180.
25. הכמון התרבותי (*Cuminum cyminum*), מספרדית: comino. על שמותיו בספרות ההלכה, ראה: ר"ע לעף (לעיל, הערה 4), ח"ג, עמ' 437.
26. **ילקוט מעם לועז** (בתרגום ש' ירושלמי), ירושלים תשכ"ט, שמות ב, עמ' תקעג.
27. ר' יוסף קארו קבע שעל קלאוו (איגנית הציפורן) וזנגביל ללא הוספת סוכר וכדומה, אין לברך כלל, באשר אכילתם כשלעצמם קשה והסוכר בא לתקן ולעודן את טעמם (שו"ע, או"ח, רב, טז). והשווה משנה ברורה (שם) ס"ק עט.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רבים. אפשר שהשומר הועדף לסיכוך הסוכה גם בגלל ריחו הטוב שהנעים את הישיבה בסוכה במיוחד בימים חמים.

הרא"ש (אשכנז 1250 - ספרד 1328) בתשובותיו התיר לסכך בשומר בנימוק שרוב הצמח אינו משמש למאכל ולכן אינו מקבל טומאה:

ועל סיכוך הפיניו"ל כשהייתי בברצילונה דקדקתי בו והוא כשר - שהפסולת מרובה על האוכל, ויד האוכל [= הגבעול הנושא את הזרעים]²⁸ אינו כאוכל אלא עד שלושה טפחים, וזה [= הגבעול] ארוך הרבה והאוכל מעט והפסולת הרבה.²⁹

הרא"ש מתיר את הסיכוך בשומר משתי סיבות:

א. רובו אינו משמש למאכל - נראה שכוונתו לכך שרק חלקיו הצעירים והרכים שבראשי הגבעולים ניתנים למאכל, בניגוד לבסיסי הגבעול המתעצם ואינם ראויים למאכל.

ב. הגבעול אינו נחשב ל'יד הפרי' (= זרעי השומר), כיוון שהאחרון מוגבל לג' טפחים ואילו הגבעול ארוך (עד 2 מ').³⁰

שאלת היתר הסיכוך בשומר נזכרה במקורות נוספים של הראשונים באירופה, כגון אצל רבנו ירוחם מפרובנס (נפטר 1314).³¹ באותה תקופה מוסר ר' אהרון הכהן מלוניל (דרום צרפת, 1280-1334), שהמנהג שהתפשט בכמה מקומות (ואולי הוא רומז בין היתר גם למנהג בברצילונה) היה לסכך בשומר, אולם היו רבנים שהתנגדו לכך:

ועל זה נהגו במקצת מקומות לסכך בשומר שנקרא פנו"ליי, הואיל ופסולת מרובה על האוכל ויש אוסרין לסכך בו לפי שהוא אוכל כולו - הזרע והעשב, והר' יחיאל מתיר ומחזיק האוסרי'ם] לשוטים ואומרי'ם] כי אינו מאכל כלל לא ירק ולא זרע זולתי לרפואה והר' שמואל מאיוור"א הודה לו.³²

28. ביטוי הלקוח מדיני עוקצין. פירושו: עוקץ הפרי הוא 'יד הפרי' - החלק שבו מוחזק הפרי.
29. **שאלות ותשובות להרב רבינו אשר ז"ל**, תשכ"ד (ללא ציון מקום), כלל עשרים וארבעה, יד.
30. אפשר שהרא"ש דימה את השומר הפשוט לשיבולי חיטה, אשר גם אצלן הזרעים מצויים בראש הגבעול: "וקנה של שבולת שלושה טפחים" (עקצין פ"א מ"ג).
31. רבנו ירוחם, **ספר תולדות אדם וחווה**, ויניציאה שי"ג, נתיב שמיני, חלק ראשון, נו ע"א: "ושומר הנקרא פיננ'ו בלעז פסלת מרובה על האוכלין ומסככין בו. ועוד, שאינו אלא מאכל בהמה. ואף על פי שלפעמים בני אדם אוכלים ממנו דוקא לרפואה, וכן נוהגים בפרובינצא".
32. **אורחות חיים**, פירנצי תק"י, נ"מ ירושלים תשט"ז, הלכות סוכה, עמ' רמה, סעיף יד. והשווה: **ספר הכלבו**, מהד' א' דוד, ירושלים תש"ן, הלכות סוכה, עמ' שמב: "ועל זה נהגו במקצת מקומות לסכך בשומר הנקרא פיניו"ל, הואיל ופסולת מרובה על אוכל".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מסתבר שהמחלוקת האם השומר נאכל כולו או מקצתו תלויה באופני האכילה השונים שהיו מקובלים במקומות שונים. יש שאכלו חלקים מסוימים ממנו, ואילו אחרים עשו שימוש קולינרי בכל חלקיו: גבעולים וזרעים גם יחד.

ר' יוסף קארו (ארץ ישראל, המאה השש עשרה) קבע בהלכות סוכה שלמעשה מותר לסכך בשומר: "מסככין בפנינוג'ו הנקרא בערבי שומר".³³ ה'מחבר' הרחיב את הדיבור על השומר בספרו 'בית יוסף',³⁴ אולם ב'שולחן ערוך' הביא את סיכום ההלכה בלבד. הרמ"א (פולין, המאה השש עשרה) בהגהתו לסעיף זה, ציין את הנימוק שהביא ר' יחיאל והוסיף שהשומר משמש כמאכל בהמות: "והוא מאכל בהמה ואין בני אדם אוכלים אותו אלא לרפואה".³⁵ כלומר, השומר אינו מאכל אדם הנחשב לסכך פסול והוא אינו מקבל טומאה.³⁶ השימוש בגבעולי השומר להאכלת בהמות קדום מאוד. מקור שמו המדעי במילה הלטינית foenum שפירושה 'שחת', המרמזת על שימושו כמאכל בהמות.³⁷

המנהג להשתמש בשומר למצוות סוכה נשמר עד ימינו, אם כי הוא נחלת מעטים בלבד. בחצור הגלילית נוהגים רבים מיוצאי צפון אפריקה לעטר את דפנות הסוכה בשומר (אך לא לצורך סיכוך). נציין שלפי מנהג קדום נהגו תושבי צפת הסמוכה לעטר את סוכותיהם בבדי הדס, ואפשר שבחצור הגלילית הועדף השומר הריחני דווקא מפני היותו צמח נפוץ ומצוי.

ה. השומר ברפואות וסגולות

שימושי הרפואיים של השומר נזכרו במקורות ימי הביניים.³⁸ הרמב"ם שהגדירו בין הסמים החמים,³⁹ מנה אותו פעמים רבות בספרי רפואותיו. הוא המליץ להכין ממנו משקה קל לחיזוק הגוף ללא תופעות לוואי.⁴⁰ במקום אחר ציין שמתוספת של ורדים

33. שו"ע, או"ח, תרכט, יא.

34. בית יוסף, שם, או"ח, תרכט.

35. רמ"א שם. מצויים מינים של שומר הגדלים בארצות אירופה (על תפוצתו, ראה בפתיחת המאמר). מכאן אפשר שנימוקו מבוסס גם על היכרות ישירה עם אחד המינים האירופאיים של השומר.

36. ראה שולחן ערוך, שם, י.

37. א' פוטיבסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 261.

38. מקורות נוספים להיבטים הרפואיים הקשורים לשומר, ראה: א' לב, חומרי המרפא בארץ ישראל ובסוריה בימי הביניים - זיהוים ושימושיהם, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' 293.

39. ר' משה בן מימון, פרקי משה ברפואה, מהד' ז' מונטנר, ירושלים תשכ"ה, פרק כא, עמ' 261.

40. ר' משה בן מימון, הנהגת הבריאות, מהד' ז' מונטנר, ירושלים תשי"ז, עמ' 47.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וכסית האבוב⁴¹ ושומר, ניתן להכין תערובת נוזלית המועילה נגד עצירות.⁴² הרמב"ם מצביע על השומר כמרכיב ב'רפואה גדולה מאוד' לנשיכת עקרב - רטייה העשויה מגופרית ('שולפרי'), מזרע נאנוכה (זרע נענע?) ועוד.⁴³

השומר נזכר במקורות היהודיים המאוחרים כמרכיב ברפואות קונבנציונליות ובסגולות שונות. מפני ריחו הנעים והחזק המליץ הרופא ר' טוביה הכהן (מיץ, המאה השבע עשרה) למצות את השמן האתרי המצוי בגבעולי השומר לשם הפקת "שמן פיניקולי" המועיל ל"חולי האשטמ"א [= אסטמה, קצרת].⁴⁴ באותה מאה מוסר החכם הארצישראלי הרב אליהו הכהן על הכנת נוזל לריפוי העיניים מהשומר:

שמעתי שעושים רפואות לעיניים שלוקחים שפורפרת מקנה של שומר הנקרא אינוג'ו בלע"ז וממלאים אותו מסוקאר וילזיאנה... ישליך על עינו טיפה א' מאותו מים ויתרפא ובחון הוא.⁴⁵

החכם הצפון אפריקאי ר' אברהם שלום חי חמווי (מרוקו, המאה התשע עשרה) המליץ להשתמש בשומר למגוון תחלואים:

וטבעו חם ויבש ומחזיק האיציטומכה ומוליד חלב בדדי האישה ופותח השתן ומחזיק ראית עיניים ומים נוזלים ממנו יפים לחולי העיניים.⁴⁶

ברפואה העממית של ימינו משמשים חלקי השומר לטיפול במחלות שונות, כגון לשיכוך כאבים בחזה ולטיפול במחלות קיבה וכליות.⁴⁷ השומר שימש מרכיב בתרופות ביתיות בעדות ישראל השונות, כגון אצל יהודי צפון אפריקה ותימן.⁴⁸ לפי

41. כסית האבוב (Cassia fistula) הוא עץ טרופי ממשפחת הקסאלפיניים הגדל באפריקה ובהודו. השימוש השכיח ביותר בו בימי הביניים היה כחומר משלשל. על שימושו הרפואיים ראה: ז' עמר, 'השימוש בכסית האבוב בארץ ישראל ובסוריה בימי הביניים', קורות יא, תשנ"ה, עמ' 56-64.

42. ר' משה בן מימון (לעיל, הערה 40), עמ' 53.

43. ר' משה בן מימון, סמי המות והרפואות כנגדם, מהד' ז' מונטנר, ירושלים תש"ב, עמ' 131 והערות 187-189.

44. מעשה טוביה, קב ע"ב. הקצרת היא מחלה כרונית ידועה שסימניה האופייניים הם התקפים חוזרים של קוצר נשימה, מלווים גניחה, שיעול והפרשת כיח - מחמת היצרות הסמפונות הקטנים, לרוב על רקע אלרגי.

45. מדרש תלפיות, ירושלים תשכ"ג, אות ב"ת, ענף בעלי חיים, ערך 'הנחשים', צד ע"ב.

46. אש"ח חמוי (לעיל, הערה 13).

47. ראה: א' לב (לעיל, הערה 38), עמ' 293.

48. על שימושו הרפואיים, ראה בהרחבה: ב' צ'ז'יק (לעיל, הערה 9), עמ' 733; ז' יניב וד' פלביץ, צמחי המרפא של ארץ ישראל, תל אביב תשנ"א, ב, עמ' 329. לפי נ' קריספיל ערביי הארץ מערבבים זרעי שומר בזרע חילבה ומכינים משרה להפחתת גזים אצל תינוקות. ראה: ילקוט צמחים ח, ירושלים תשמ"ג-תשמ"ט, עמ' 1474.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עדותו של אברהם בן יעקב, נהגו בעירק לפזר גבעולי שומר בין ארגזי התמרים שנועדו לייצוא. מסתבר שנהגו כן כדי לדחות מזיקים ואף להעניק לתמרים ניחוח נעים.⁴⁹ השימוש בשומר למאכל ולרפואה בימינו מצומצם מפני ריחוק האדם המודרני מצומח הבר.

ו. השימוש בשומר כסמל בחגי ישראל

בראש השנה נהגו להגיש על שולחן הקידוש מספר מאכלים ('סימנים') כסמל לשנה המתחדשת. מקור המנהג בדברי התלמוד⁵⁰ ובמנהגי הגאונים.⁵¹ ה'סימנים' שהזכיר התלמוד הם:

לעולם יהא רגיל למחזי בריש שתא קרא [= קרא פשוט] ורוביא, כרתי [= כרישה] וסילקא [= סלק עלים, מנגולד] ותמרי [= תמרים].

בעוד שזיהוים של ה'קרא', ה'כרתי', ה'סילקא' וה'תמרי' היה מקובל פחות או יותר, הרי שנחלקו בזיהויו של ה'רוביא'. בספרות הגאונים הובא הזיהוי: רוביא - לוביה - פול המצרי.⁵² רש"י זיהה את ה'רוביא' עם ה'תלתן', כלומר הגרגרנית היוונית (*Trigonella foenum - graecum*) המכונה 'חילבה',⁵³ ועל פי זיהוי זה נוהגים יוצאי תימן בראש השנה.⁵⁴ ה'רוביא' זוהתה בטעות עם צמחים שונים, כגון שומשום מזרחי,⁵⁵ וכרוב.⁵⁶

49. א' בן יעקב, **רפואה עממית של יהודי בבל**, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 561.
50. כריתות ו ע"ב; הוריות יב ע"א.
51. מ"ב ליון, **אוצר הגאונים**, ה, ירושלים תר"ץ-תש"ג, עמ' 52, כפי המסופר על ר' האי גאון באיגרת של ר' מצליח בר' אליהו מן צקליה.
52. מ"ב ליון, שם; **חמדה גנוזה**, ירושלים תרכ"ב, פרק קסו. וראה ר"ע לעף (לעיל, הערה 4), ח"ב, עמ' 4.
53. רש"י זבחים עב ע"א: "תלתן - מין תבלין ובלע"ז פינגור". מ' קטן זיהה את האחרון כגרגרנית יוונית (ראה: מ' קטן [לעיל, הערה 16], מס' 1950). מקורות לזיהוי זה, ראה: ר"ע לעף (לעיל, הערה 4), ח"ב, עמ' 481-475; י' פליקס (לעיל, הערה 3), עמ' 266, ושם הערה 12.
54. י' קאפח, **הליכות תימן**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 211-212; הרב י' רצבי (עולת יצחק, בני ברק תשמ"ט, סימן קפ, עמ' תיג), ציין שסמליות הגרגרנית היא בכך, שעם הקצפתה תופחת העיסה וזה סימן לריבוי ולעושר. האחרון מציין שם שהלוביה נקראת בלשון תימן 'דגרה'. על שם זה בתימן, ראה ר"ע לעף (לעיל, הערה 4), ח"ב, עמ' 512.
55. ר' אהרון בן שמעון, **ספר שער המפקד מנהגי ירושלים וקהילות המזרח**, א, נא אמון תרס"ח, עמ' קכז; ר' עמרם אבורביע, **נתיבי עם - חלק המנהגים וההלכות**, ירושלים תשמ"ט, סימן תקפד, עמ' רנה.
56. ר' שמואל משער אריה כתב: "ויש נוהגים לאכול כרוב בראש השנה ואולי סוברים שהוא מהמינים הגדלים מהר, או שהלשון לשון ריבוי או שיש לו זרע הרבה, או שמתפשט בעליו

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הרב יוסף מולכו זיהה את ה'רוביא' עם השומר הפשוט (Foeniculum vulgare).⁵⁷ מסתבר שטעותו נבעה מכך שהוא סבר שהשם הצרפתי 'פינוגר'י,⁵⁸ שהביא רש"י ל'תלתן' במסכת זבחים, הוא ה'פינוגר' - השומר הפשוט. יש מקום להניח שר"י מולכו החשיב את ריחו הנעים של השומר, ולכן ראה בו סמל מתאים לשנה המתחדשת. עד היום יש מיהודי איטליה הנוהגים ליטול את השומר כאחד ה'סימנים' של ראש השנה, ומסתבר שיש למנהגם שורש לפחות עד לזמנו של ר"י מולכו.

המינים שנהוג לקחתם כסימן טוב לליל ראש השנה מאופיינים בטעם (מתוק) או בשם בעל סמליות. מכאן, לפי הסבר זה, שמדובר בחידוש - ריח כסמל לשנה טובה. יש לציין שבהקשרים אחרים, כגון במוצאי שבת, הריח מסמל מוטיבים יהודיים בעלי משמעות עמוקה, כגון רוחניות האדם, נשמות וגן עדן.⁵⁹

ז. השומר כ'כרפס' של ליל הסדר

במשנה (פסחים פ"י מ"ג) ובתלמוד (שם קיד ע"א) לא הוגבלה חובת ההטבלה של ירק במי מלח בליל הסדר לירק מסוים. אולם במהלך הדורות התקבל המנהג להשתמש בכרפס (Apium graveolens), ועל שמו נקרא המנהג בסימן המנמוטכני הנפוץ ('קדש' ו'רחץ' וכו') - 'כרפס'.⁶⁰

במספר מקורות מצאנו עדות לכך שיש שנהגו לאכול בליל הסדר תבשיל של שומר ומקורות אחדים אף מוסרים על מנהג לאכול את השומר כ'כרפס'. ר' אהרון הכהן מלוניל מוסר בשם רמב"ן: "נהגו במקצת מקומות לאכול בליל הפסח תבשיל של שומר הנקרא פינול"י והטעם על שם ליל שימורים הוא".⁶¹ לא מצאתי בכתבי רמב"ן היכן נהגו כך וגם קשה לדעת אם מדובר במסורת שמקורה בספרד או בארץ

הרבה... (מ' בניהו, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תפב). לי נראה שזיהויו עם הכרוב נובע מדמיון השמות 'רוביא' ו'כרוב'.

57. ' מולכו, שולחן גבוה, או"ח, סימן תקפג, מהד' גאגין, ירושלים תרמ"ד.

58. ראה לעיל, הערה 14.

59. ראה על כך במאמרי המקיף, 'מריח בשמים לעולם הנשמות וגן עדן: התגבשותו של סמל הגותי', שיתפרסם בקרוב בכתב העת דעת.

60. על התפתחותו של מנהג זה, ראה: ' תבורי, פסח דורות - פרקים בתולדות הסדר, תל אביב תשנ"ו, עמ' 250-255.

61. אורחות חיים (לעיל, הערה 32), עמ' קעט, אות כז.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ישראל.⁶² לפי מקור זה, שימש שם השומר סמל לכך שה' שמר על בני ישראל בתקופת עבודתם במצרים, ויש בו גם לציין את ליל השימורים ביציאה ממצרים.

הרב יהודה נג'אר (המאה התשע עשרה) מציין בשם ר' מנוח, שיש שנהגו לאכול בליל הסדר כרפס, זכר לכותונת הפסים של יוסף שבגללה ירדו בני ישראל למצרים, אולם גם השומר מתאים לתכלית זו באשר הוא מסמל את ליל השימורים בו יצאו בני ישראל ממצרים.⁶³ הוא מציין שהשומר עדיף מסיבה נוספת - הכרפס "גורם לכפיית התינוקות", כלומר, אישה האוכלת אותו במהלך הריונה מסתכנת בהולדת תינוק הסובל ממחלת הנפילה.⁶⁴ בסוף הדיון הוא מציין שהלכה למעשה מקובל יותר בקהילות היהודיות לאכול את הכרפס:

ואפשר גם כן שנהגו בכרפס שמורה על נצוח מלחמה וזה לו בסגולה וישראל נצחו אויביהם ועוד יש בו תועלת לנגעי איברים וכתישתן ונפחן והיו ישראל איברייהם כתושין ונפוחין בעבודת פרך והיו רגילין בו לרפואה.

ר"י נג'אר, אם כן, מקבל את העדפת הכרפס על השומר, מפני שהוא מסמל גאולה ואף את רפואתם של ישראל.

גם מהר"ם חלאווה כתב על מנהגו "לטבול בשומר רענן הנקרא פגול".⁶⁵ יש לציין שעד היום יש הנוהגים לאכול את השומר כ'כרפס',⁶⁶ אולם כאמור, ברוב קהילות ישראל התקבל המנהג לטבול את הכרפס.⁶⁷ למעשה הכרפס (Apium) והשומר הם צמחים די דומים ואף נמנים עם אותה משפחה. מכאן יש להניח שכאשר לא מצאו כרפס לאכילה בליל הסדר לקחו את השומר כתחליף, ובמשך הזמן אף מצאו לכך טעמים ורמזים המתבססים אף על משמעות שמו.

סיכום

השומר הוא צמח בר נפוץ בארצות המזרח ובאזורים שונים באירופה. מהספרות היהודית לדורותיה עולה שעשו בו שימושים שונים. מהמשנה עולה שליקטו אותו

62. הקושי למצוא את שורשי המנהג נובע מכך שרמב"ן חי בספרד ועלה לארץ ישראל בשנת 1267.

63. ר' יהודה נג'אר, שמחת יהודה, פיסא תקע"ו, כז ע"א, ד"ה 'לאכול ירקות'.

64. אולם השווה כתובות סא ע"א, ששם משמע ההפך: "דאכלה כרפסא - הוּוּ לה בני זיותנ". כלומר, אכילת כרפס מביאה להולדת ילדים יפים ובעלי זיו. ראה: ר' נתן מרומי, ערך 'זיו', ספר הערוך (לעיל, הערה 17).

65. בחידושו למסכת פסחים קיד ע"א.

66. תלמידתי, פנינה אטיאס ממושב אדרת, מסרה לי שיש מיוצאי מרוקו שנהגו לאכול את השומר ככרפס.

67. מ' הררי, מקראי קודש, ירושלים תשנ"ג-תשנ"ה, עמ' 190-191.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מהשדות לשם תבלין. מקורות מאוחרים יותר מציינים שמגבעוליו הריחניים הכינו משקאות. בימי הביניים היה השומר מרכיב בסגולות וברפואות שונות ששימשו לריפוי בעיות קיבה, עיניים ועוד. במקומות בהם גדל השומר בכמויות גדולות סיכנו בגבעוליו סוכות. השומר שימש סמל בחגי ישראל. יש שזיהו אותו עם ה'סימנים' שבתלמוד הנלקחים בראש השנה כסמל לשנה טובה. בחלק מקהילות המזרח אכלו אותו כ'כרפס' בליל הסדר ואחרים הכינו ממנו תבשיל הנאכל בליל פסח כסמל ל'ליל שימורים'.

